

PULONGILAMU YAPATISISO YAKUKONA KUKUTISEZA MAYEMO SAKATA APILI A MEZI MWANUKA YA SIOMA

Pulongilamu ya Kukutiseza mayemo sakata apili a Mezi ya USAID ilelile **kuyaha zeñata za kukona kukutiseza mayemo sakata apili ni kubabalela mezi mwalilalanda** za Okavango ni linuka za Limpopo. Kukona kukutiseza mayemo sakata apili atalimani hahulu fasilelezo ya milulwani yapabalelo yamezi ni lisebeliso zakamaiso; kutokwa kozi, kukona kuzwelapili kunwa mezi ni lisebeliso za makete amezi alimbuzi; kucinca kwamayemo alinako zalihalimu; ni kubabalela lika zepila zanaheñi.

Mulelo wapampili yabutokwa ye ki wo:

- Kukona kufa silalanda sa Sioma sesifumanwi mwapatisiso;
- Kubonisa libaka zamakalelo mwa Sioma zeswanela kukona kukutela mwamayemo sakata apili; ni
- Kutatulula nako ya mulelo wo itingile falitaba zelufumani.

SIOMA MO IBONAHALELA

Ne lu buzakile batu ba 76 mwa Sioma

Kualulwa kwabatu beneba buzakilwe lipuzo nekubata kufita fakulikanelela mwahalaa babanca ni ba basi babanca.

* Ba banca ba lilimo ze mwatasaa 35 (47%)	Babahulu balilimo zekwahalimu kufitelela (51%)
---	--

Buñata bwabatu be ne babuzakilwe neli basali.

* Baana (37%)	Basali (61%)
---------------	--------------

Mwa Sioma, **kulima** ki ona mutomo wa kupila kaona.

Kuutwisisa kukutela mayemo sakata apili mwa Sioma

Limbule zanyambe zetisa **sabo ni lipilaelo mwa Sioma ki ze cwale ka linanga, muunda, mililo ni lifolofolo zanaheñi.**

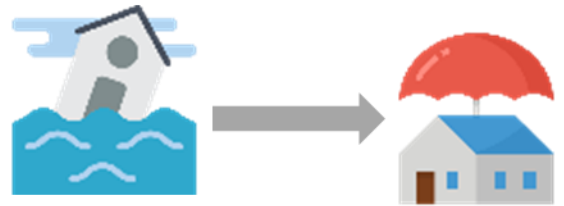

Sabo ni lipilaelo ze lihanisa kutisa hamoho batu mwanjimo; ni **kufumana lico zelikani feela ni mezi** kwasilalanda.

Mwa Sioma, kukutiseza mayemo sakata apili abonahala kuba **pabalelo ya mupilelo kuzwelela kwa muuso.**

Kukona kukutela mwamayemo sakata apili kotalusa ñi?

Kukona kukutela mwamayemo sakata apili ki kukona kualabela kuze tisa sabo ni lipilaelo Kuna ni likalulo zene zakukona kukutela mwamayemo sakata apili.

Mukwa wakuikopanya

Kana lwa kona **kuipabalela** luna beñi ni kukona **kutwaela** likezahalo?

Mukwa wakuikopanya

Kana lwa kona **kutwaela** nzila ya kupila kayona kasumulaho wakezahalo ye ezahezi?

Akalezo ya mukwa wa konahalo

Kana lwakona kueza **mulelo** wa likezahalo zeñwi ze kona kuezahala kuluna?

Mukwa wa kucinca

Kana lwa kona kucinca **nzila ye lueza lika** kayona ka kuya ka se luitutile?

*Sisupo se siyemela lilimo ni sisupo se siyemela mayemo akuba muuna kapa musali: *2% = Hakuna kalabo

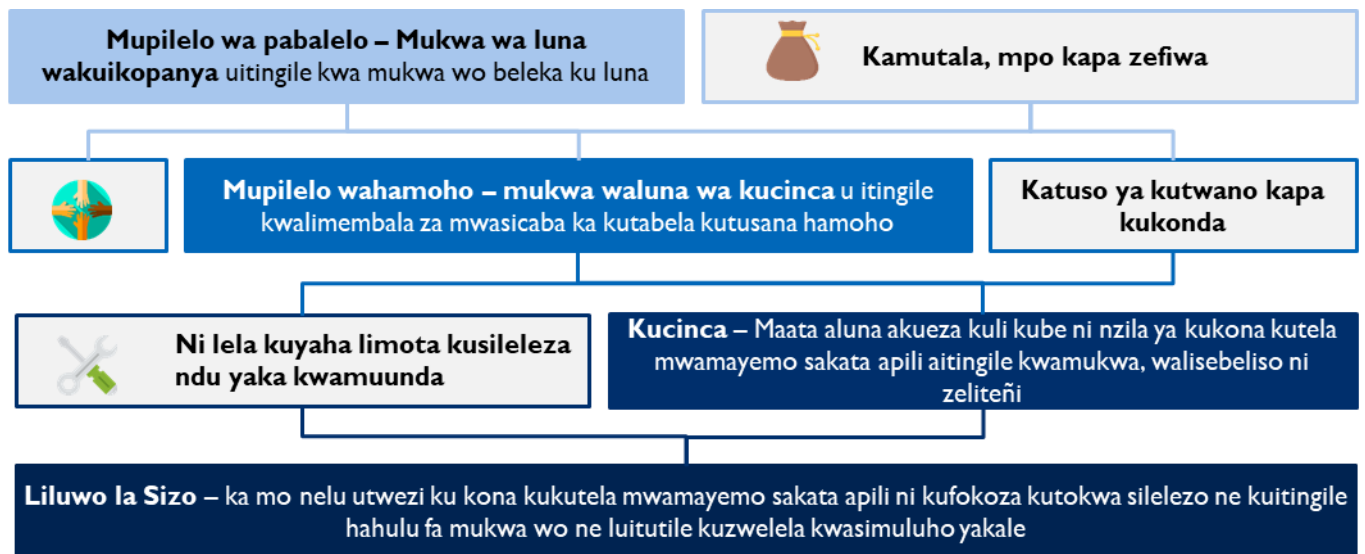
USAID
FROM THE AMERICAN PEOPLE

MUTOMO WAPATISISO

Lu ezize mutomo wapatisiso mwalibaka ze 13 mwalinaha zesupile za Lipompo ni nuka ya Okavango. Lu ezize cwalo kufumana kapa bayahi ba utwisisa kukona ku kutiseza mayemo sakata apili, kamo sicaba si bupela kukona kukutiseza mayemo sakata apili, ni kuli kotalusa ñi ka musebezi wa luna. Sesiñwi kwalibaka za patisiso yaluna neli kwa Sioma, mwa Zambia. Sioma ni yona iwela mwa Nuka ya Okavango. Nuka ya Okavango ingelela cwalo Central Angola, Namibia ni Botswana.

KIÑI SE SITISA KUKONA KUKUTISA MAYEMO SAKATA APILI?

Mutomo wa patisiso yaluna ufumani kuli ku kutiseza mayemo sakata apili akona kutiswa ki mabaka amane: **1. Mupilelo wa pabalelo**, **2. Mupilelo wahamoho**, **3. Putako**, ni **4. Liluwo la Sizo**.

KI LIKA MAÑI ZE NELUFUMANI MWA SIOMA?

Kutokwa mezi ko kutisizwe ki linanga ki bona butata bo butuna bo nebutalimani ni lilalanda za Sioma. Linanga neli yandulukile ni kukutiseza kutulo ya lico fafasi ni kueleza hahulu kwa kutokwa lico. Mayemo a linanga lelituna fokuñwi atisa mililo yanaheñi ni kuzwisezapili mihupulo. Limbule zanyambe libonahala kuba zona mutomo wa lico ni tuwelo, kono lifolofolo litalimeha kuba zesabisa, kutiiseza lika za kulwanisana mwahalaa kamunu-lifolofolo zanaheñi. Sabubeli se nesi ekezeha ki kuwinanela limbule zanyambe zesiezi mi ne kuhula.

LINANGA KI BONA BUTATA BOBUTUNA MWA SIOMA

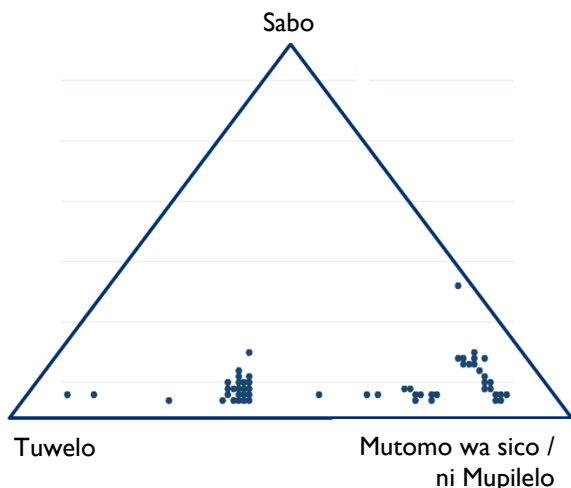
Kutokwa mezi ko kutisizwe ki linanga ki wona mutomo wo mutuna wa muhupulo kwabayahi ba Sioma. Ze litisize sinyehelo yezwelapili kwalineku lapabalelo ya lico sihulu mwa Sioma mo bayahi baitingetile feela fa lika za lico za kulima ni kufumana tuwelo. Mayemo amaswe alinanga akutiselize kutulo fafasi ni kutisa kuyambalakana kwatala mwalilalanda za Sioma.

Kutokwa pula kuekelize kwa kuhasanya kucisa mililo ni kusinya lukau ni mahae. Limembala zabayahi ba lemuhile kabunako kuli lifolofolo zanaheñi ki zesabisa – kungelela likalulo zakufumana mezi (kmt. likwena), mane cwalo ni kusiya lukau kapa mahae (kmt. litou) mane ni limunanu (kmt. mañau). Zetisizwe ki linanga lihasani.

SIOMA NI LIMBULE ZA NYAMBE

Limbule za nyambe ki mutomo wa lico ni tuwelo, mikacwalo likona kutisa sabo kwa bayahi ba Sioma.

Mapa ye mwatasi ibonisa kuli mezi ki mutomo wa sico/ ni mupilelo mwa Sioma. Kutokwa zibahazo ya kuli hakuna mezi iba sabo yebonisa kusa bani mezi mwasibaka, ni silalanda mo si tolokela puzo.

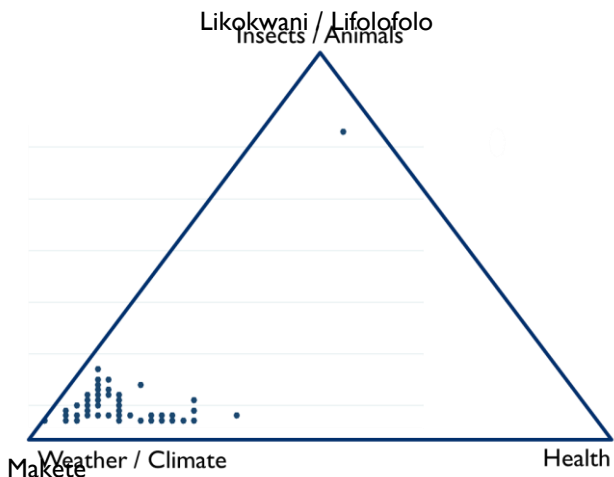

- Limela libonahala kuba zona mutomo wa tuwelo ni sico
- Lifolofolo libonahala kuba zona mutomo wa tuwelo ni sico; ni kuba sabo kakuli kamunu-lifolofolo za naheñi za itwanisa mwasibaka seo.

SE SITISA SABO NI LIPILAELO

Mayemo alihalimu ni nako ki ona mutomo wa sabo ni lipilaelo, ka lipilaelo zeñwi zehanelela kubata kuswana kwa kuzesabisa kamunu – lifolofolo zanaheñi zetwanisa.

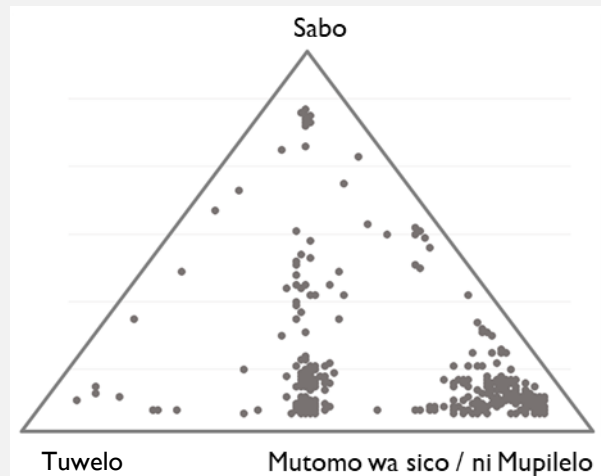
Sioma ikatalizwe hahulu ki mayemo a linanga

SIOMA HAIBAPANYWA KWANUKA YA OKAVANGO

Sina mwa Sioma, limbule zanaha libonahala kuba mutomo wasico kapa mupilelo kono likona kuba zesabisa.

Hakubapanywa kwa Sioma, mezi (kapa kutokwa) kuzibahalisizwe kuli ki sabo mwa Nuka ya Okavango.

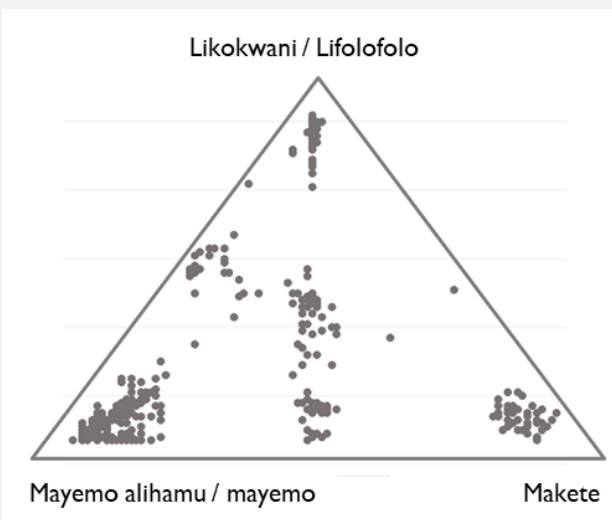

- Sina ni mwa Sioma, limela libonahala kuba zona mutomo wa sico nihaiki kuli ni zona ki mutomo watuwelo.
- Sina ni mwa Sioma, lifolofolo libonahala hamoho kuba mutomo wa tuwelo, sico ni kuba sabo.

SE SITISA SABO NI LIPILAELO

Sina ni mwa Sioma, mezi ni mayemo alihalimu ni nako ki ona mutomo wasabo ni lipilaelo mwa Nuka ya Okavango.

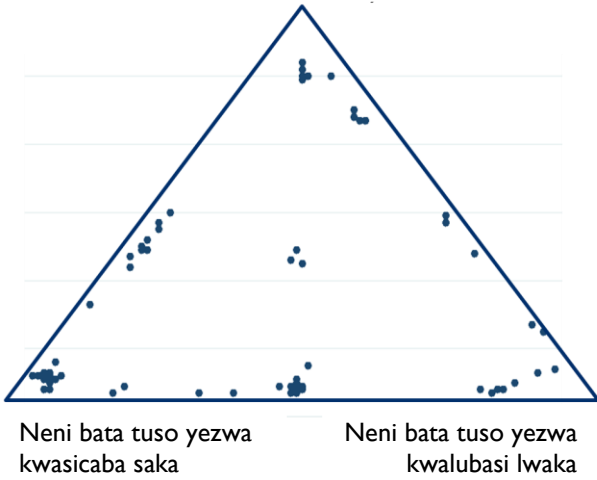
Zesabisa litisizwe ki likokwani / lifolofolo ni makete mi lizibahalisizwe kamayemo amaswe kakutala mwanuka, mi kamakete ha lisika talimwa kuba zesabisa mwa Sioma.

KUZWA MWA SABO NI LIPILAELO

Bayahi ba Sioma neba kona kukutelwa bona beñi, kapa ne batokwa tuso yezwa mwa silalanda kapa kwalubasi lwa bona.

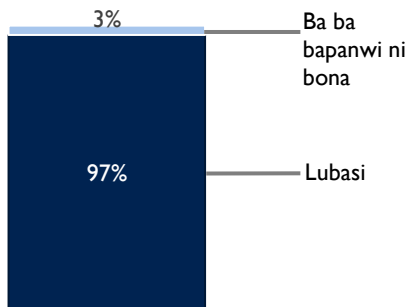
Neni kona kuipilisa namuñi

TUSO NI LITUKISO ZA SABO NI LIPILAELO MWA SIOMA

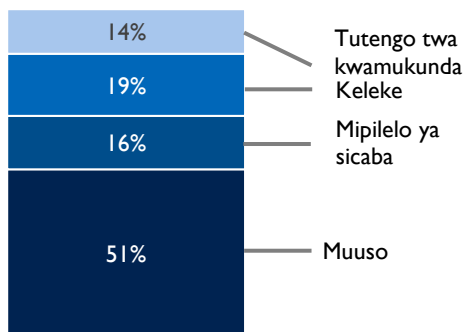
39% kwabayahi ba nani batu ko bakona kufumana lituso.

Kuna ni mayemo akwatasi alituso mwa Sioma. Kubao ba ba kona **kufumana lituso kwabatu**, hañata ba kona kuya kwalubasi lwabona.

49% kwabayahi ba nani tutengo koba kona kufumana lituso.

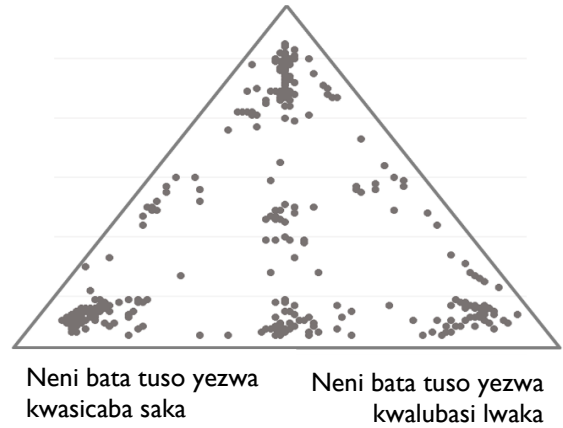
Kuba 49% ba kona kuya kwa batu, buñata bwa batu ba itingetile kwamuuso.

SIOMA HAIBAPANYWA KWANUKA YA OKAVANGO

Inge mwa Sioma, bayahi banuka ya Okavango ni bona bakona kuitusa bona beñi, mwalilalanda zabona, kapa lubasi kuzwa mwasabo.

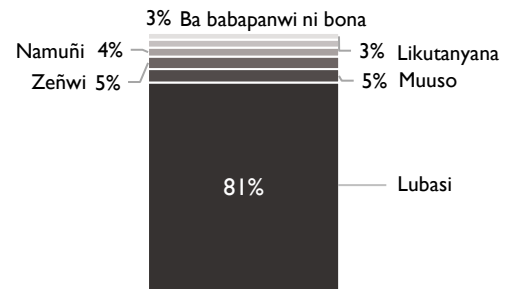
Neni kona kuipilisa namuñi

TUSO NI LITUKISO ZASABO NI LIPILAELO MWANUKA YA OKAVANGO

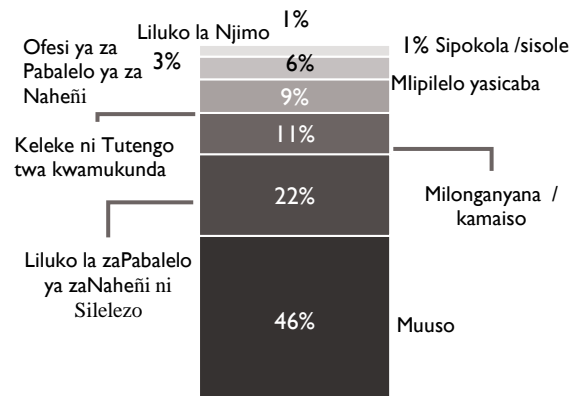
48% kwa bayahi ba nuka ya Okavango ba nani batu baba kona ku batusa.

Buñata bwa bayahi banuka ya Okavango ba nani mutu ya kona ku mutusa ha kubapanywa ni wa Sioma. Ku bao baba ina kwanuka ba ba nani batu ba ba kona ku batusa, buñata bwa bona ki (81%) ba ba tuswa ki lubasi – ka kusacinca mwa Sioma.

54% kwabayahi ba Nuka ya Okavango ba nani tutengo to tukona ku batusa.

Ku ba 54% ba kona kuya kwatutengo, buñata bwa bona, inge mwa Sioma, baitingetile kwamuuso.

MULELO WA KWAPILI

Kungelela, bayahi ba Sioma ne baikutwile kuli buñata **bwalisebeliso, ni litaba zelikani zabutokwa, likona kuba tusa kwa kualabela hande** kwa sabo ni lipilaelo za kwapili.

Babañwi kubona mwasilalanda neli fumanwi kuba ze susuweza mabaka a batu ba ba bafa buiketelo. Kacwalo, ki kwabutokwa kataluseza hande sicaba ni kubalumelela kuswalisana hamoho kwalikezo.

80% ya bayahi ba Sioma ba **nani mulelo** wakwapili wasisimo sa sabo ni mipilelo. Ku ba 80% kwabayahi ba Sioma ba ba nani mulelo, buñata bwa bona ba ziba za njimo, kapa butokwa bwa kutuswa. Mitala ya milelo yabatu ye babihile ingelezi:

Njimo: Kucala lukau lo luñata, kucala kakuitahanela mwakalulo ya silimo, mukwa wakucinca lukau ka mayemo alihalimu, kukeza kwa limunanu ni kukalisa masimu amiloho.

- **Kukalisa pisinisi:** Ze litokwa masheleñi ni lisebeliso kuli li ba tuse.
- **Kubuluka:** Kubuluka masheleñi kanako “yende” ya silimo.
- **Zeñwi:** Mifutafuta yaza buikezezo kuzwelela kwa kubuluka mashala ni kuleka mbonyi kueza sico haiba kuli kutulo ibile yemaswe.
- **Kufumana likoloti:** Kukutela kwamayemeli ba muuso kapa babañwi balituso za masheleñi.

31

Njimo

18

Kukalisa pisinisi

7

Kubuluka

3

Zeñwi

2

Kufumana likoloti

Palo ya batu

Kutokwa lisebeliso ni tuso kupaleliswa batu mwa Sioma kukala kusebelisa milelo yabona.

SIOMA NE IKONA KUKUTELA CWAÑI HAHULU MWAMAYEMO SAKATA AYONA APILI?

Mwapatisiso yaluna lufumani kuli lilalanda zekona kukutela mwamayemo sakata apili ki ba sisimo sa sabo ni lipilaelo; 1. Kuisileleza bona beñi kwalikezahalo ni kucinculula muinelo wabona kasamulaho wa likezahalo; 2. Kueza mulelo wazeñwi likezahalo ze ezahalile; ni 3. Kucinca mukwa wanzila mo ba ezeza lika. Sihulu:

Lilalanda zekona kuisileleza zona liñi kwalikezahalo ni kucinculula mikwa ya linzila ya mipilelo yabona kasamulaho wakezahalo ha sei ezahalile:

- Kuambolisana ka kutiiseza kamihala
- Swalisano yetiile ya mipilelo yamihala

- Kufumana libaka zakusebelisa

Lilalanda ze kona kulela likezahalo zeñwi zekonile kueahala:

- Mulelo wa sabo ni lipilaelo

Lilalanda zekona kucinca mukwa wanzila wakueza lika zeñwi:

- Kamaiso ya za limela ni lifolofolo zanaheñi kaswanelo
- Kamaiso ya mukwa wamezi ni limela ni lifolofolo zanaheñi
- Kucinca milimelo ka kucinca kwamayemo ailhamu ni nako
- Kucinca mikwa yamipilelo

Lilalanda za Sioma neli ikutwile kutokwa lisebeliso ni kutokwa tuso yamipilelo mi ki ko kubapalelisizwe kunga milelo ya buikalabelo kwasisimo sa sabo ni salipilaelo. Zelitokwisa maata lilalanda kukona kukutela mwamayemo sakata apili ka kuya ka mayemo amaswe alihalimu ni nako ni kulwanisana kwa kamunu – lifolofolo zanaheñi.

Bayahi bakona kufumana tuso kwalikezo zebupilwe kamukwa waktwisiso ya sicaba mwasikiliti, kamayemo alihalimu ni nako ni buikezezo bo bufumanwi:

- **Kucinca njimo:** kuekezeha kwa kamunu – lifolofolo za naheñi kwakuitwanelela za linanga lelituna, mikwa yakale yakulima ikona kusa tisa kutulo yeswana. Ze cwale ka, mikwa ya kubata kufumana lipeu zalinanga – ki kwabutokwa hahulu, ni kutokomela kuli likomu za tiisezwa, kufita kusinyeha kwa mubu wasimu, kaku kutela hahulu kufuliseza likomu kanako kaufela.
- **Kuleka peu hamoho:** mukwa wakuleka lipeu hamoho u kolna kutisa kekezo yakulekelwa ni kufiwa masheleñi kwa muuso kapa kwa tutengo to tuikemezi tunosi. Mukwa wocwalo ulumelela kuli lipeu likopanelwe mwahalaa bayahi ni, ni kutisa kuli mifuta ya lipeu ihule ni kucalwa, ni kuli bayahi kaufela ba fumane tuso. Mufuta wo ukutiseza fafasi mayemo atata kumañi ni mañi ni kutisa kunanula mayemo sakata apili amwasilalanda – sihulu mwa Sioma mo kufumaneha kuli mayemo alico a sabisa.

Nihakulicwalo, kucinca kwasicaba hakukoni kuyolisa lisebeliso zetiile, ni libaka mo liinezi mwa Sioma ka mo lifokolela. Muuso ha **uhasanya** maluko ni tutengo twanaha kukona kutiisa kuli batu ba zibe hahulu zalisebelezo zeliteñi ze bakona kufumana.

Kakuya kaze fumanwi mwa patisiso ya luna, litisizwe ki sabo ni lipilaelo kamukwa wa zibo ya kufukuzeha kwa lico ni mezi, tuso ya mupilelo, ni tuwelo/lisebeliso. Za buikezezo ze bonisizwe fahalimu likona kutisa kuli ba silalanda sa Sioma ba nanule za kuitukiseza za sabo kwapili, ni kuzwa mwa sabo ye kapili. Ze likona kucinca mikwa ya njimo ni ku kutiseza fafasi likozi zamañi ni mañi.

KUBONISA KUSUFAZO KAKUTALA YA PULONGILAMU YA USAID YA KUKONA KUKUTISEZA MAYEMO SAKATA APILI AMEZI

Pulongilamu ya USAID ya kukona kukutisiseza mayemo sakata apili a mezi ilelile kubupa zeñata za kukutiseza mayemo a mezi mwalilalanda ili mwa linuka za Okavango ni Limpopo. Lunani milelo ye mine:

